

*Д. І. АКІМОВ, д-р філософії в галузі соціології
(Міжнародна Академія рейтингових технологій і соціології "Золота Фортуна", м. Київ)*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ ЯК ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 135–140

Прийнято вважати, що формування розвине-
ної інституціональної системи громадянського
суспільства в Україні є одним із основополож-
них чинників його демократичного розвитку.
Саме тому досить примітним є те, що основні
причини нестабільності українського соціуму в
деяких дослідженнях останнього часу вчені вба-
чають у недостатньому розвитку громадянсько-
го суспільства і його інститутів. У цьому плані
симптоматичною є констатація відомих українсь-
ких соціологів Н. Паніної і Є. Головахи того, що
в Україні "головні політичні інститути грома-
дянського суспільства розвиваються надзвичай-
но повільно і непослідовно. За деякими напрям-
ками цей розвиток по суті являє собою деграда-
цію" [9, с. 134]. Ще більш категоричний висновок
робить президент Академії політичних наук Ук-
раїни М. Михальченко: "Той конгломерат дезорі-
єнтованих соціальних груп і політичних партій,
які погано відбивають інтереси цих груп і пога-
но усвідомлюють навіть свої інтереси, не є влас-
не громадянським суспільством" [8, с. 54].

Загалом, погоджуючись з цими висновками,
важливо відзначити, що порушена проблема вис-
вітлює досить складний об'єкт наукового аналі-
зу. Але вона є надзвичайно актуальною тому, що
особливу практичну значущість мають наукові
уявлення про конкретні шляхи формування гро-
мадянського суспільства в Україні. На наш по-
гляд, важливо звернути увагу на те, що грома-
дянське суспільство є комплексним і багатомис-
торним явищем. Тому необхідно особливо
враховувати, що його у власних статичних

(структурних) вимірах можна характеризувати як
певний інтегральний результат демократичного
розвитку певної соціальної системи. Однак узя-
те у своїх динамічних (процесуальних) вимірах
громадянське суспільство реально виступає
найістотнішим субстанціальним чинником демок-
ратичного розвитку соціальної системи. Тому
розглянуте під кутом динамічної перспективи
громадянське суспільство є не щось інше, як спе-
цифічний механізм своєї самоорганізації, що фор-
мується на основі різноманітних ініціативних
процесів консолідації індивідуальних і колектив-
них форм активності людей. Специфіка ж діяль-
нісно-комунікативних чинників суспільної само-
організації, як ми вважаємо, найадекватніше
відображається поняттям "громадянська ак-
тивність".

Підкреслимо, що, незважаючи на часте вжи-
вання, поняття "громадянська активність" є тер-
міном з досить невизначеним змістом. На жаль,
його категоріального визначення немає і в су-
часній довідковій літературі – соціологічних
словниках та енциклопедіях. Існуючі труднощі
з визначенням змісту цього поняття загалом мож-
на пояснити, по-перше, досить слабким рівнем
наукової розробки теорії громадянського суспіль-
ства, по-друге, багатогранністю смислових
відтінків змісту цього терміна.

Зазначимо, що єдину конструктивну спробу
визначення змісту поняття "громадянська ак-
тивність" здійснив російський соціолог Ю. Рез-
ник. Зміст цього поняття вчений характеризує
так: "Громадянська активність належить до особ-

ливого типу соціальної активності. Це поняття характеризує історично визначену якість соціальної активності, а саме ступінь інтенсивності родової діяльності, міру реалізації сутнісних родових сил людини, а також відповідну форму самодіяльності людей як суб'єктів громадянського суспільства, що виражається їх усвідомленою і цілеспрямованою участю в суспільних перетвореннях, у захисті і розширенні своїх економічних, політичних, соціальних та інших прав (свобод), у підтримці цілісності всього суспільства та його інститутів" [11, с. 448–449].

Цілком певним позитивним здобутком цього визначення є прагнення його автора зробити акцент на розкритті світоглядного змісту поняття "громадянська активність". Тому воно визначається скоріше соціально-філософським характером, аніж соціологічним. У ньому досить рельєфно виокремлено антропологічні і загально-цільові прагматичні параметри громадянської активності. Однак істотним недоліком цього визначення, на наш погляд, є те, що власне активістський, тобто діяльнісний, статус самого феномена громадянської активності Ю. Резник по суті не розкрив.

Загострюючи увагу на цій обставині, ми все ж вважаємо важливим відзначити, що при аналізі соціологічного змісту поняття "громадянська активність" необхідно виокремити принаймні три важливі онтологічні аспекти цього поняття. Перший — це політико-правовий аспект, що виражає комплекс певних активних дій громадян у зв'язку з виконанням ними своїх зобов'язань щодо інституту держави. Тому поняття "громадянська активність" об'єктивно відображає цілий спектр практичних зусиль громадян у напрямку підтримки або несхвалення здійснюваної державою внутрішньої (економічної, соціальної, культурної) чи зовнішньої політики. Однак важливо звернути увагу на те, що в суспільствах пострадянського типу на формування конкретних форм громадянського активізму суттєво впливають традиційні чинники. Зокрема, не є секретом те, що внаслідок цілеспрямованих зусиль щодо побудови "безкласового" суспільства на теренах колишнього СРСР виникла слабкоструктурована спільність населення, яка вирізнялася загалом низьким рівнем соціальної активності, невиразною соціокультурною ідентичністю та ситуативними колективними реакціями. Тому низька громадянська активність населення України в сучасних умовах, мабуть, багато в чому зумовлена тим, що більшість соціальних прошарків українського суспільства значною мірою відтворюють

традиційні моделі масової поведінки громадян радянських часів.

Другий аспект поняття "громадянська активність" відображає специфічну систему напрямків діяльності людей, пов'язаних зі здійсненням функцій організації соціального життя в тих його сегментах, котрі не можуть ефективно регулюватися державою. Варто особливо врахувати, що держава сама виступає ініціатором створення системи інститутів і організацій, котрі є специфічними провідниками державної політики. У цьому зв'язку досить очевидною є об'єктивна зацікавленість держави у створенні і підтримці низки політичних партій, профспілкових та інших організацій, що функціонально пов'язані зі здійсненням завдань представництва інтересів різних прошарків суспільства і реалізацією конституційних прав громадян.

Третій аспект поняття "громадянська активність" виражає специфічну систему процесів самоактуалізації людьми своїх творчих потенцій і безпосередніх екзистенціально значущих потреб, інтересів та цілей. У цьому плані громадянську активність можна пов'язувати із зусиллями людей щодо створення громадських об'єднань, професійних союзів, кооперативів, суспільних рухів, фондів і т. ін. Така діяльність у деяких випадках загалом може суперечити офіційно визначеним цілям внутрішньої та зовнішньої політики держави. Тому окремі державні діячі доволі часто висловлюють своє незадоволення надмірно великою кількістю організацій, що, на їхню думку, функціонально дублюють одна одну, а у деяких випадках діють неконструктивно з погляду важливості підтримки зусиль держави з метою консолідації суспільства і необхідності здійснення певних заходів примусового характеру для забезпечення суспільної безпеки. Однак значущість такої діяльності різних інститутів громадянського суспільства насамперед і полягає в тому, що сам факт її здійснення забезпечує успішну практичну корекцію економічної, соціальної і культурної політики держави в напрямку її демократизації та гуманізації. Більше того, за розвитої демократії вся інституціональна система громадянського суспільства є специфічним суб'єктом формування пріоритетних завдань політики держави в усіх сферах громадського життя.

Визначені онтологічні аспекти поняття громадянської активності дають змогу, як ми думаємо, конкретніше розкрити поліфункціональний діяльнісний статус феномена громадянської активності як особливо значущого явища сучасно-

го суспільного життя. Тому на підставі здійснених визначень можна дійти такого висновку: громадянська активність є соціальним феноменом, що відображує:

а) комплекс діяльно-практичних чинників, зумовлених завданнями виконання громадянами своїх обов'язків перед державою;

б) систему напрямків діяльності людей, пов'язаних зі здійсненням ними суспільних функцій у тих сферах життєдіяльності суспільства, що не можуть ефективно регулюватися державою;

в) процес самоактуалізації людьми своїх творчих потенцій шляхом участі у формуванні громадських організацій і дійової участі в їх роботі.

Отже, визначені нами три онтологічні аспекти феномена громадянської активності, як ми вважаємо, є ключовими ознаками поняття "громадянська активність", котре за своїм теоретико-методологічним статусом є однією з найважливіших "процесуальних" категорій сучасної соціологічної теорії.

Урахування різноаспектності поняття "громадянська активність" уможливує спробу коректнішого підходу до аналізу проблеми інституціональної організації громадянського суспільства в Україні, обґрунтування функціонального статусу громадянської активності як базисного чинника його інституціонального розвитку.

У цьому зв'язку необхідно враховувати, що громадянське суспільство формується і розвивається через різні за своїм характером способи і комунікативні форми організації самими громадянами своєї життєдіяльності. "В організаційному аспекті, — відзначають В. Князев і Ф. Канах, — громадянське суспільство, з одного боку (знизу), складається стихійно як сукупність, система життєво важливих зв'язків між індивідами, що становлять соціум. З іншого боку, воно свідомо і цілеспрямовано добудовується зверху як система законів, протипага, що регламентують відносини держави й громадянського суспільства та держави й особи, як система політичних партій і недержавних організацій та засобів масової інформації" [6, с. 12].

У цій характеристиці, на наш погляд, учені досить вдало охарактеризували дві об'єктивні умови, які визначають саму можливість формування інституціональної системи громадянського суспільства за допомогою діяльних зусиль громадян. Перша умова — *сама можливість для громадян активно і вільно діяти у відповідності зі своїми потребами та інтересами в напрямі формування "системи життєво важливих зв'язків між індивідами, що становлять соціум"*. Друга

умова — *цілеспрямоване створення громадянами ефективної нормативно-ціннісної регулятивної системи легітимації "життєво важливих зв'язків між індивідами"*. Вочевидь, що для збереження стабільності суспільства важливо "пояснити" і "виправдати" за допомогою норм права і моралі соціально значущі дії та певні зразки поведінки людей. Сам процес такого "пояснення" і "виправдання" вченими в соціологічній літературі позначається терміном "легітимація" [2, с. 25].

Зазначені об'єктивні умови, як ми вважаємо, досить наочно розкривають функціональний статус громадянської активності як базисного чинника інституціонального розвитку громадянського суспільства. Саме такий статус громадянської активності визначає і значущість завдання пошуку ефективних механізмів стимулювання її індивідуальних і колективних форм в Україні. При визначенні стратегій розв'язання цього завдання необхідно, на наш погляд, враховувати такі особливості.

По-перше, є очевидним, що в Україні, як і в будь-якому посттоталітарному суспільстві, створення і функціонування інститутів громадянського суспільства досить жорстко контролює держава. Тому важливо враховувати, що режим функціонування практично всіх інститутів громадянського суспільства в Україні безпосередньо залежить від встановлених державою певних форм державно-адміністративного контролю за їх діяльністю. Отже, по-друге, вони реально існують як "юридичні особи", тобто як специфічні суб'єкти правовідносин. Тому не випадково узагальнену модель інституціональної системи сучасного українського суспільства більшість вітчизняних дослідників досить типово презентують як специфічне системно-інтегроване поєднання трьох найважливіших інституціональних секторів: 1) інститутів держави; 2) прибуткових приватних підприємств та об'єднань; 3) неприбуткових організацій та об'єднань громадян. Інституціональну основу громадянського суспільства утворюють другий і третій сектори.

Слушно зауважити, що окремі авторитетні вчені не без певних підстав вважають, що саме "третій сектор", власне, і є соціальною основою громадянського суспільства. Відомий український політолог І. Курас наводить такі аргументи як доказ особливої значущості "третього сектора": "На відміну від першого (державні інститути) і другого (ділові приватні організації і підприємства) "третій сектор" є зоною добровільної активності, яка не ставить своєю метою одержання прибутку. Ідеться про різноманітні

організації взаємодопомоги, добродійні, екологічні, правозахисні, культурологічні об'єднання, організації громадських ініціатив, суспільного контролю тощо" [7, с. 27]. Такої ж позиції дотримується і М. Головатий, який у своїх працях вказує на важливу функціональну значущість "третього сектора": "Громадські структури суспільства — партії, об'єднання, організації — відіграють важливу роль прямих, дієвих посередників між громадськістю і органами державної влади, оскільки саме вони найповніше акумулюють і виражають в ідейно-політичних установах інтереси тих чи інших соціальних груп, класів тощо" [3, с. 47].

Загалом, погоджуючись із наведеними аргументами, відзначимо, що, на наш погляд, критерії "прибутковості" чи "неприбутковості" не є повною мірою переконливими при оцінюванні стану інституціональної системи громадянського суспільства. Однак при цьому важливо враховувати й особливості сформованої традиції оцінювати певний стан за динамікою розвитку саме неприбуткового сектора. За даними Центру інновацій і розвитку, за останні роки спостерігається стрімке зростання кількості громадських організацій в Україні: якщо в 1991 році було зареєстровано 319 нових організацій громадян, у 1992 році — 1356, то в 1993 році — 3257. Рекордну кількість нових громадських організацій було зафіксовано в 1997 році, коли з'явилося 3659 об'єднань громадян. На початок 1998 року в Україні діяла 17781 організація. З них тільки 8 % мали всеукраїнський і міжнародний статус [13]. На початок 2002 року, за нашими розрахунками, кількість таких організацій була понад 20 000.

Однак поряд зі збільшенням кількості громадських організацій і об'єднань виявляється і тривожна тенденція, яка загалом відображує те, що частка громадян, які активно підтримують діяльність цих організацій, є стабільно низькою і складає 10–15 %. Зазначимо, що згідно з даними моніторингових соціологічних досліджень у 1998 і 2000 роках відповідно 86,6 і 82,9 % громадян України відзначали, що вони не належать і не беруть участь у роботі будь-якої політичної чи громадської організації [16, с. 318].

Причини досить низького рівня громадянської активності населення України, як уже зазначалося в наших публікаціях [1], можна пояснити дією певних суперечливих тенденцій економічного та соціально-політичного розвитку сучасного українського суспільства, які реально загалом визначають саму необхідність і практич-

ну потребу пошуку для України адекватних механізмів і форм стимулювання громадянської активності. Проте слід враховувати, що сам процес стимулювання громадянської активності має свою технологічну специфіку, яка досить істотно відрізняється, наприклад, від існуючих технологій стимулювання праці. Зупинимося на цьому питанні докладніше.

Зазначимо, що "стимулювання" як економічна і соціологічна категорія визначається вченими більш-менш однозначно, хоча і спостерігаються деякі відмінності в підходах. У більшості визначень підкреслюється, що стимулювання є специфічним методом впливу на людей як учасників трудового процесу. "Стимулювання являє собою тип опосередкованого управлінського впливу на трудову поведінку працівників" [12, с. 125]. Інші автори вважають, що стимулювання — "це метод впливу на трудову поведінку працівника через його мотивацію" [14, с. 324]. У деяких визначеннях робиться акцент на тому, що стимулювання — це створення певної зовнішньої ситуації, яка спонукала б особистість діяти відповідним чином.

Загалом з такими трактуваннями можна погодитися. Однак слід мати на увазі, що при детальнішому аналізі феномена стимулювання залишаються невизначеними і дискусійними деякі важливі питання. Наприклад, в чому полягає саме призначення стимулювання при врахуванні чинника власної активності людини? Як здійснюється процес стимулювання і чому в одних випадках однотипні стимули дають позитивний ефект, а в інших — негативний? Чим взагалі стимулювання відрізняється від процесів примусу до праці чи навіть насильства за допомогою праці (у випадку рабства, котре не зникло і до теперішнього часу)?

Відзначимо, що окремі вчені слушно вважають важливим при характеристиці стимулювання розкрити зміст самого способу стимулюючого впливу. Так, М. Удальцова вказує на стимулювання як на метод компенсаторного впливу на трудову мотивацію працівника: "При стимулюванні спонукання до праці відбувається у формі *компенсації за трудові зусилля*. Вплив через стимули звичайно виявляється більш сильнішим за прямий вплив, але за своєю організацією він складніший за останнього" [15, с. 75]. Г. Дворецька і В. Махнарилов пов'язують сутність стимулюючих впливів з доцільним використанням різних стимулів: "Стимули — це об'єктивні, тобто зовнішні відносно людини, впливи, котрі повинні спонукувати її до певної трудової поведінки, вик-

ликатися її трудовою активністю. Вони є основою виникнення та існування мотивів трудової діяльності” [4, с. 97].

Неважко помітити, що за такого підходу по суті ігнорується обставина самодетермінації трудової мотивації, тобто той факт, що базисним чинником трудової мотивації є здібності, потреби, інтереси людини, а не самі стимули. На наш погляд, цей чинник повністю враховують А. Дикарьова і М. Мірська, які аргументують досить перспективну дослідницьку позицію. “Особливість стимулювання полягає в тому, що вироблена працівником форма поведінки відповідає цілям стимулювання, цілям тих, хто цю ситуацію створював” [5, с. 164].

При такому підході стимулювання розглядається як значущий регулятивний чинник трудової ситуації, функціонально орієнтований на виконання важливих для організуючого процесу стимулювання суб’єкта цілей. Власне, заради реалізації своєї мети цей суб’єкт і застосовує різноманітні стимули — матеріальні, соціальні, моральні, соціально-психологічні, творчі та ін.

Загалом таку технологію стимулювання можна розглядати як досить гуманну, оскільки самі стимули (особливо матеріальні) є формою компенсації реальних трудових витрат, а отже, вони сприяють повнішому задоволенню потреб людини. Однак у контексті досліджуваної нами проблеми закономірно виникає питання: чи можна розглядати громадянську активність як трудову діяльність чи хоча б як її специфічний різновид?

Зазначимо, що у певному сенсі є всі підстави позитивно відповісти на це питання. Адже саму суть громадянської активності загалом можна відобразити відомим афоризмом — “праця на благо суспільства”. Справді, проведення більшості громадянських акцій реально потребує значних трудових зусиль фахівців різних професій. Причому їхня праця може бути організованою як на волонтерських засадах, так і оплаченою за рахунок коштів, спеціально зібраних для проведення цих акцій.

Однак важливо враховувати, що при здійсненні низки громадянських акцій, наприклад пожертвування грошей для суспільних потреб або передавання в дарунок художніх цінностей, сама праця як система конкретних трудових дій і зусиль не є визначальним чинником громадянської активності. Тому громадянська активність зумовлюється не тільки трудовими процесами, а й *соціально значущими вчинками* індивідуальних або колективних суб’єктів, їхніми *реальними заслугами*, що вже визнані або можуть бути визнані

громадськістю, інститутами громадянського суспільства і державою.

Враховуючи цю обставину, можна дійти певного висновку відносно технологічної специфіки процесу стимулювання громадянської активності. Ми вважаємо, що насамперед *ця специфіка виявляється в необхідності створення й актуалізації технологій своєчасного суспільного реагування, підтримки і визнання суспільно значущих трудових зусиль і результатів, вчинків і реальних заслуг громадян перед суспільством і державою.*

Очевидно, що у цьому зв’язку особливо значущим є аналіз питання про суб’єктів, які реально проводять політику стимулювання громадянської активності. Автор дотримується точки зору, що в демократичному суспільстві головні стимули громадянської активності повинна створювати держава. Зазначимо, що у проекті Програми “Україна-2010” з цього приводу було сформульовано принципову позицію: “Досвід розвинених країн доводить, що сильна держава не намагається тотально управляти суспільством, а сприяє посиленню активності населення у реалізації його громадянських прав, розвитку незалежних громадянських організацій і органів місцевого самоврядування. Така практика відповідає інтересам України і повинна всіляко підтримуватися на державному рівні, оскільки громадські організації та місцеве самоврядування сприяють залученню до розв’язання життєво важливих проблем широких верств населення, зняттю відчуження між громадянами та владою, вихованню почуття індивідуальної заінтересованості та відповідальності як характерних ознак громадянського суспільства” [10, с. 28].

Не слід також забувати, що однією з найважливіших функцій держави є здійснення соціальної політики, яка є не тільки значущим засобом перерозподілу матеріальних ресурсів з метою соціального захисту населення, а ефективним технологічним інструментом стимулювання громадянського активізму людей у напрямку самозабезпечення і самозайнятості. Крім того, сприяючи створенню незалежних громадянських інституцій, держава тим самим створює і значущі стимули для перебудови функціональних режимів роботи тих громадських організацій, що діяли в Україні за радянської доби (профспілки, молодіжні, жіночі організації, творчі союзи та ін.).

Другим важливим суб’єктом стимулювання громадянської активності є громадські організації (політичні партії, профспілки, об’єднання, рухи, фонди та ін.), що створюються за власною

ініціативою громадян для досягнення значущих для них цілей. Ці організації діють на принципах самоврядування. Важливо враховувати, що громадські організації реально здатні підтримати діяльність різних ініціативних груп і забезпечити координацію їх діяльності. Водночас варто враховувати, що саме стимулюючий вплив громадських організацій багато в чому зумовлений такими чинниками, як потужність соціальної бази певних організацій, їх популярність, авторитет та суспільний престиж.

Третім суб'єктом стимулювання громадянської активності є сама людина як активно діюча особа. Очевидно, що до таких суб'єктів належать насамперед такі люди, які спеціально уповноважені іншими громадянами представляти їхні інтереси в різних структурах влади та виборних органах. У демократичному суспільстві важливим стимулюючим чинником, як відомо, є діяльність лідерів політичних партій, суспільних об'єднань, діячів науки і культури, журналістів, а також опозиційних лідерів, які через свої засоби масової інформації можуть формувати суспільну думку шляхом конструктивної критики неефективних дій влади. Високий суспільний авторитет окремої особи може сприяти об'єднанню людей і консолідації їхніх зусиль у практичному вирішенні різноманітних актуальних питань суспільного життя.

Зазначимо, що самі суб'єкти можуть здійснювати стимулюючий вплив на громадян через різноманітні способи їх заохочень і нагород, спрямованих на суспільне визнання і схвалення їхніх реальних заслуг, підвищення суспільного престижу як окремих громадян, так і інститутів громадянського суспільства. Однак недостатня ефективність таких стимулюючих впливів багато в чому зумовлена тим, що в Україні, як ми вже відзначали, досить слабка зацікавленість самих громадян власними зусиллями поліпшувати життєдіяльність в усіх сферах суспільного життя. Саме тому актуальною практичною потребою є формування в Україні якісно нової інституціональної системи, яка була б функціонально орієнтованою на розв'язання завдань безпосереднього стимулювання індивідуальних і колективних форм громадянської активності.

Література

1. *Акимов Д.* Стимулирование гражданской активности личности: противоречия и перспективы // Персонал. — 1998. — № 6. — С. 46–48.
2. *Войтович С. О.* Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998.
3. *Головатий М.* Громадські інституції у політичній системі сучасної України // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук. — К.: Вид-во УАДУ, 2001.
4. *Дворецкая Г. В., Махнарылов В. П.* Социология труда: Учеб. пособие. — К.: Выща шк., 1990.
5. *Дикарева А. А., Мирская М. И.* Социология труда: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1989.
6. *Князев В., Канах Ф.* Держава і громадянське суспільство: еволюція стосунків та їх осмислення // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: 36. наук. пр. / За заг. ред. В. І. Лугового. — К.: Вид-во УАДУ, 2001.
7. *Курас І. Ф.* Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу // Україна на порозі XXI століття: Матер. наук.-практ. конф. — К.: НТТУ КПІ, 2001.
8. *Михальченко М.* Влада та ідея консолідації // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні: Матер. круглого столу. — К., 1999.
9. *Паніна Н. В., Головаха Є. І.* Тенденції розвитку українського суспільства (1994 — 1998 рр.). Соціологічні показники. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1999.
10. *Програма "Україна-2010"* (Проект). — К., 1999.
11. *Резник Ю. М.* Введение в социальную теорию. — Т.2.: Социальная онтология. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 1999.
12. *Ручка А. А., Сакада Н. А.* Стимулирование и мотивация труда на промышленном предприятии. — К.: Наук. думка, 1988.
13. *Сидоренко О.* Громадські організації в Україні // Перехрестя. — 1998. — № 1.
14. *Стимулирование труда* // Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. — М.: Прогресс, 1988.
15. *Удальцова М. В.* Социология управления: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 1998.
16. *Українське суспільство: моніторинг — 2000 р.*: Інформ.-аналіт. матер. /За ред. В. М. Ворони, А. О. Ручки. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2001.